

УДК 93-051:Куліш (=161.1/=161.2)

DOI <https://doi.org/10.24919/2308-4863/64-1-5>

Владислав ЄГОРОВ,
orcid.org/0000-0002-1373-8173
кандидат історичних наук,
доцент кафедри політичних наук
Київського національного університету будівництва і архітектури
(Київ, Україна) egorov.1977@email.ua

УКРАЇНСЬКИЙ ТА РОСІЙСЬКИЙ НАРОДИ В ТВОРЧІЙ СПАДЩИНІ П.О. КУЛІША

У статті досліджується проблема бачення відомим громадсько-політичним діячем та істориком П.О. Кулішем ролі, місця та майбутнього розвитку української культури, літератури, народу в історіографічних дослідженнях XIX–XXI ст., у творах та листуванні П.О. Куліша 1850–1880-х рр. Виокремлено бачення П.О. Кулішем перспектив розвитку української нації, культуру котрої він проголошував як окремішне від польської та російської культур явище. Розглянуто зміст поглядів П.О. Куліша на відносини українського народу та його культури з російським народом і культурою з огляду на роль держави в процесі становлення нації. Прослідковано зв'язок Кулішевого бачення перспектив розвитку українського народу з точки зору ставлення (оцінок) П.О. Кулішем до явища козацтва як в минулому так і до численних досліджень українського козацтва сучасниками (П.О. Куліша). На основі огляду опублікованого листування П.О. Куліша вкотре виокремлено баченням Кулішем особливої ролі держави у становленні нації, зокрема українського народу, що стало чи не головною причиною критики П.О. Кулішем діяльності Б. Хмельницького. Ці положення висловлені П.О. Кулішем в багатьох творах стали, однією з причин багатьох конфліктів з українофільським табором (та його провідниками), зокрема гострої полеміки з відомим дослідником Хмельниччини М.І. Костомаровим та лідером українофілів В.Б. Антоновичем у 1860–1880-х рр.

Саме в епістолярному спадку П.О. Кулішем було виокремлено «етнографічний» тип нації українського народу, що цілком узгоджувалося з Кулішевим та виокремленим сучасними дослідниками розподілом – Російська імперія як державне та політичне домінування, а Україна – культурне та духовне домінування, котрі у поєднанні становили для П.О.Куліша зміст поняття «руський світ».

Ключові слова: П.О. Куліш, М.І. Костомаров, українська мова, українська література, український народ, російська мова, російський народ, козацтво, анархія, антидержавний, державність.

Vladyslav EGOROV,
orcid.org/0000-0002-1373-8173
Candidate of Historical Sciences,
Associate Professor at the Political Science
Kyiv National University of Construction and Architecture
(Kyiv, Ukraine) egorov.1977@email.ua

UKRAINIAN AND RUSSIAN PEOPLES IN THE P.O. KULISH HERITAGE

The article investigates problem the famous socio-political figure and historian P.O. Kulish's vision of roles, places and future development of Ukrainian culture, literature, people, in his 1850–1880's years works and correspondence and in the historiographical researches of XIX–XXI centuries. In this vision of P.O. Kulish's, singled out Ukrainian nation and culture prospects of development as a phenomenon which differed from Polish and Russian cultureries. The article consider's P.O. Kulish's views the content of the relations of the Ukrainian people and it's culture with the Russian people and it's culture and the role of the state in the nation formation. The article investigates P.O. Kulish's vision and an estimate and prospects of the Ukrainian people development term by the cossacks phenomenon as it link in the past and in the numerous contemporary (to P.O. Kulish) researches of the Ukrainian cossacks.

On the basis of P.O. Kulish published correspondence once again there was singled out by Kulish's a special role of the State in the nation formation, in particular the Ukrainian people.

This idea which has become the main reason for P.O. Kulish's the cossacks as the main anti-state force and the source of anarchy in the Ukrainian lands activities criticism. These many works P.O. Kulish's provisions have become one of the main reasons caused in the 1860–1880-ies period his conflicts with the ukrainophile camp and it's leaders, in particular with M.I. Kostomarov and V.B. Antonovich.

It was in P.O. Kulish's epistolenny inheritance defined the ethnographical type of the Ukrainian people natio, which was completely consistent with Kulish and later singled out by modern researchers division of Russia as state and political dominance symbol, and Ukraine as cultural and spiritual symbol, which constituted the "Ruthenian world" content.

Key words: P.O. Kulish, M.I. Kostomarov, ukrainian language, ukrainian literature, ukrainian people, russian language, russian people, cossacks, anarchy, anti-state, statehood.

Постановка проблеми. Серед спадщини знаного представника українофільського руху першої половини–середини XIX ст., одного з провідників Кирило-Мефодієвського товариства П.О. Куліша (1819–1897) значне місце займало висвітлення проблем пов'язаних з розвитком української державницької думки XIX ст. В його спадщині йшлося про майбутній розвиток українського народу, його культуру та становлення української нації її минулий та майбутній розвиток.

(Куліш, 1997; Куліш, 2005; Куліш, 2007). П.О. Куліш, як активна та діяльна особистість, також відомий як автор популярних та дискусійних (за висновками) історичних творів 1840–1880-х рр. котрі викликали неоднозначне сприйняття сучасників, а також гостру критику сучасних авторів досліджень з історії України (Кравченко, 2012: 55; Лазарева, 2012: 269; Житецький, 1927: 64). Водночас істотним доповненням змісту переконань П.О. Куліша як громадського діяча та історика є видана останнім часом численна епістолярна спадщина. Саме листування 1840–1860-х рр. найбільш відображає погляди вченого на майбутнє українського народу, його історію та відносини із сусідніми народами. Особливе значення має епістолярна спадщина П.О. Куліша з точки зору відображення його поглядів на державність, зокрема на можливість окремої державності українського народу. Важливість цього питання набуло особливої гостроти у відносинах П.О. Куліша у відносинах з українофільським табором у 1860–80-х рр., котрий ідеалізував козацтво, котре на думку історика було силою що протиставляла себе державній організації.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Варто зазначити, що огляд історіографії державних та правових ідей щодо минулого та майбутнього українського народу у творчості П.О. Куліша вже здійснено сучасними українськими дослідниками (Лазарева, 2012: 258–272). Водночас, одним з перших М.І. Костомаров у 1857 р. звернув увагу на безсистемність в укладенні народних дум, переказів в тогочасній збірці П.О. Куліша (Єгоров, 2020: 27–33). Він також критично оцінив діяльність П.О. Куліша у своїх останніх статтях, а пізніше та надав образливі характеристики діяльності П.О. Куліша (Житецький, 1927: 63; Єгоров, 2019; Єгоров, 2020: 27–33)

Наслідуючи оцінки своїх попередників (зокрема українофілів 1860-х рр.) критичну оцінку діяльності П.О. Куліша та його поглядів висловив і М.С. Грушевський, розглянувши основи творчості П.О. Куліша. Він визначив П.О. Куліша провідником українського панства, козацької старшини з

котрої він походив та заперечував виступи радикально налаштованих громадівців (Грушевський, 1927: 17). Традиційно негативні оцінки діяльності та публіцистики П.О. Куліша, зважаючи на націоналістичні тенденції, були сформульовані в радянський період (Курабцева, 2002: 77–79).

На думку М.С. Грушевського П.О. Куліш являв собою тип історика-аматора. Таке визначення підтримується й в сучасних дослідженнях. Водночас, сучасні дослідники звертають увагу на позитивну оцінку М.С. Грушевським найвідомішого твору П.О. Куліша про об'єднання Русі що вийшов друком у 1874–1877 рр. (Ясь, 2019: 63). Тут автор відзначив вищість польської культури, вкотре з 1860-х рр. означив варварську суть козацтва – розбійництво як народний ідеал в грубій формі, в цей період П.О. Куліш також підкреслював своє аристократичне коріння протиставляючи себе нащадкам козаків та гайдамаків. П.О. Куліш також звернув увагу на невігластво як головну рису українського духовенства, котра стала чи не головною причиною переходу українського панства на латинство (Ясь, 2007: 78–105; Панченко, 2019; Куліш, 2016: 180).

Ці положення стали підставою обвинуватити його в «ополяченні», а його переклад Св. Письма було визначено «неприродним» за мовою (Єгоров, 2020: 27–33). Висновки розвідок П.О. Куліша 1870-х рр стали предметом пильної уваги багатьох сучасників та дослідників. Вони убачали причиною різкої зміни поглядів у розумовому стані П.О. Куліша (Куліш, 2016: 173).

Критичні оцінки творчості П.О. Куліша сучасниками зберігались і в пізніших дослідженнях (Грушевський, 1927: 9–38). В сучасних дослідженнях застережливі оцінки творів П.О. Куліша були доповнені тезою про те, що зміна козакофільських настроїв у П.О. Куліша була не раптовою, а мала своє коріння й була підготовлена в його творах на зламі 1850–1860-х рр., (Ясь, 2007: 87–90; Куліш, 2016: 172, 175–176)

Завданням статті є залучення до висновків зроблених на підставі творчої спадщини, спогадів про вченого, публіцистичних виступів про висвітлення П.О. Кулішем проблем пов'язаних з розвитком української державницької думки XIX ст., вже опублікованої чималої епістолярної спадщини Куліша 1840–1860-х рр. Саме ці матеріали найбільш точного відображають зміст суспільно-політичних поглядів вченого, також його бачення майбутнього українського народу, розвитку його мови, літератури та відносин з культурами польського та російського народів. Це, також, дасть змогу уникнути однозначної оцінки діяльності

П.О. Куліша, котра зазвичай робилася на основі критики його популярних та дискусійних (за висновками) історичних творів 1840–1880-х рр. котрі викликали неоднозначне сприйняття сучасників та гостру критику сучасних йому авторів досліджень з історії України.

Виклад основного матеріалу. З точки зору оцінки суспільно-політичних та історичних поглядів П.О. Куліша, окрім його історичних розвідок та літературних творів, особливо цінним є його листування. В листах П.О. Куліша містяться оцінки ролі та суті українського суспільства середини ХІХ ст., а також польського суспільства, власна оцінка П.О. Кулішем свого внеску в дослідження минулого України (з 1840-х рр. ХІХ ст.), сьогодення тодішньої Малоросії, культурної спадщини українського народу, історія становлення українофільського руху, ролі і значення використання української мови, проблема ставлення до російської мови, літератури, народу, погляди на процес становлення української літератури, наслідків перекладів зарубіжної літератури українською. Тут є й погляди на формування української нації, на її майбутні умови розвитку. Листування П.О. Куліша також містить інформацію про мотиви початку його роботи на державних посадах (у 1864–1867 рр.) Особливе місце та значну вагу з цієї точки зору мала публікація листування П.О. Куліша та М.І. Костомарова, як джерела інформації про відносини та погляди колишніх Кирило-мефодіївців у 1840–1880-х рр. здійснена І.П. Житецьким (1927) (Житецький, 1927: 39–65).

Одна з важливих тем листування П.О. Куліша 1840–1860-х рр. – це проблема української мови як однієї з головних ознак народу. Так, ще 1845 р. П.О. Куліш відзначав велику цінність української мови, особливо тих осіб, хто нею розмовляє, що було приємним для П.О. Куліша (Куліш, 2005: 30–40). Примітно, що в листі від 2.05. 1846 р. до М.І. Костомарова П.О. Куліш – засудив його за те, що Костомаров казав що він не українець заперечивши, що його мати українка (Кирило-Мефодіївське товариство, 1990: 269). Вивченням української, перетворенням її на літературну мову та виданням нею народної творчості П.О. Куліш опікувався й до та після повернення з заслання. Так, у листі від 08.03. 1853 р. до родича М. Білозерського П.О. Куліш вказує на свою роботу з вивчення географії української мови на Чернігівщині (Кравченко, 2012: 45, 49; Куліш, 2017: 124–125).

Цінність використання української в літературі П.О. Куліш визначав й у листі до (слов'янофіла) С. Аксакова від 1855 р. В той час для Куліша зміст

«Чорної ради, хроніки 1863 р.» (1857) викладений українською мовою був набагато вищим аніж російською. П.О. Куліш докладно виклав знаному адресату, що людність на півдні Русі давно жила самостійним життям, говорила такою мовою котрою спілкуються тепер (1855 р.) 13 млн. (українців). Ця мова почалася з грубої мови І.П. Котляревського (Куліш, 2009: 322–323).

П.О. Куліш висловлював подібні аргументи й на сторінках часопису «Основа» до польських опонентів українського руху (Єгоров, 2020: 27–33). Обоюючи українську мову ще з 1840-х рр., П.О. Куліш на початку 1860-х рр. підкреслював, що українську мову визнали тільки у 1862 р., що позначалося на оцінці української літератури (Куліш, 2005: 75–80). П.О. Куліш також наголошував на цілковитій окремішності українців і поляків, що стало основою його подальших досліджень минулого України (Єгоров, 2020: 27–33; Куліш, 2017: 178–200).

Вивчення української мови, історії, запровадження освіти українською, для П.О. Куліша було таким же правом українців як і для поляків. Водночас, за це право слід було боротися шляхом просвіти і справедливості (Єгоров, 2020: 27–33).

Протиставлення П.О. Кулішем Москви, Польщі, та Південної Русі з Польщею залишилося характерною рисою його подальших історичних розвідок 1870–1880-х рр. (Ясь, 2019: 79).

П.О. Куліш виходячи з тези про повагу до традицій згадуваних ним в листах 13 млн. українців наголошував на необхідності здійснення перекладів українською взірців іноземної літератури. Мова йшла про переклади класичних творів грецької літератури, зокрема Гомера. Так, у листі з Варшави від 1868 р. П.О. Куліш наголошував, що такі переклади важливі для досягнення здобутків світової літератури. Водночас, через дію Емського указу у 1883 р. не здійснилася публікація Кулішевого перекладу трьох драм Шекспіра. Він також бачив можливість перекладу українських народних пісень французькою мовою, з їх видання (Куліш, 2009: 162, 178, 181; Федорук, 2020).

З великою увагою П.О.Куліш ставився до видання перекладу Св. Письма (спочатку Нового заповіту), про що зазначав у листі від 23.03. 1869 р. (Венеція). Він же від 1860-х рр. вважав прихід християнства випадковою справою (Святе письмо Старого і Нового Заповіту мовою русько-українською, 1912; Куліш, 2009: 178, 181, 186–187). Така увага П.О. Куліша до майбутнього української мови, літератури була природною для П.О. Куліша, котрий у листі до слов'янофіла К. Аксакова від 1.11. 1855 р. зазначив, що саме

він (порівнюючи себе з Нестором), його товариші «відкрили Малоросію», а до цього ніхто нічого про неї не знав (Куліш, 2009: 296–297).

Водночас, важливим для розуміння національно-культурної концепції українства П.О. Куліша є зміст його ставлення до російської мови, літератури. У листі від 1.11.1853 р. Аксакову П.О. Куліш наголошує, що у росіян є упередженість стосовно особливої ролі російської мови.

П.О. Куліш наголошував слов'янофілам, що вони вільні вважати українофільську діяльність як «благородне божевілля». Проте, українофільство – це діяльність з вивчення мови, літератури, котрі з'явилися в інших умовах, з іншими стимулами. Також, українська література – це інакше явище ніж російська (Куліш, 2009: 320–321). Крім того, П.О. Куліш, на тлі захоплення новим російським царем (Олександром II) у листі до братів Аксакових (Сергій і Костянтин) від 28. 03. 1856 р. підкреслював, що хоче навчитися у них любові та патріотизму який вони виявляють до усього російського, щоб ставитися так до усього Південно-Руського. Також він додав, що хоче краще осягнути «натуру великоруської людини» (Куліш, 2009: 241–242).

Проголошення в пресі та листуванні окремішності українців та поляків на початку 1860-х рр. П.О. Куліш поєднував з обговоренням з реакціонером М.В. Юзефовичем ідеї про поступовість розвитку української мови, порівняно з російською з метою сприйняття її народом (Куліш, 2009: 30, 53–55, 87). Сам М.В. Юзефович на зламі 1850–1860-х рр. убачав П.О. Куліша одним з провідників процесу створення нової мови яка мала б увібрати найкраще з української та російської мов (Єгоров, 2020: 27–33). Цю ж думку П.О. Куліш виклав й у листі до слов'янофіла С. Аксакова від 1.01.1856 р. (Куліш, 2009: 320, 323). Причиною такого обговорення з М.В. Юзефовичем, на наш погляд був факт того, що кар'єрний розвиток П.О. Куліша та його майбутнього опонента М.І. Костомарова були позначені саме значною роллю Юзефовича, (у 1840-х рр. помічника керівника Київського учбового округу) у службовому зростанні М.І. Костомарова та П.О. Куліша. Їх відносини мали тривалу історію після знайомства організованого М.О. Максимовичем. Роль М.В. Юзефовича полягала в тому, що М.І. Костомаров отримував викладацькі посади в Рівному, Київській 1 гімназії, а згодом і Куліш за протекцією М.В. Юзефовича, або за проханнями П.О. Куліша його знайомі (Куліш, 2009: 30, 53–55, 87; ІРНБУВ, Ф. Х, Спр. 17270, 10 Арк).

Осягнення необхідності вивчення української мови, літератури, відносин з російським народом, культури суспільства цього часу, з точки зору тих завдань, що постали перед українським народом – саме таку оцінку П.О. Куліш сформулював у 1855 р. від 13.02. й у листі до лікаря І. Славинського (Куліш, 2009: 234–235, 241–242). Він звернув увагу на те, що для лікаря який оселиться для роботи з українським народом, він швидко забуде усе, що дізнався з книг. Малоросійське панство П.О. Куліш визначив як подібне польському, тільки менш освічених. Цю думку, як і намагання відвернути український народ від захоплення панськими порядками П.О. Куліш пропагував ще від часів Кирило-Мефодієвського братства. Простолюди, в оцінці П.О. Куліша, добрий для етнографа, а не медика. Крім того, на думку П.О. Куліша, історичних пам'яток, старовини, книжок можна знайти у великій кількості в польських містах, зважаючи на майже повну відсутність пам'яток в містах Лівобережної України (Куліш, 2009: 234–235; Гончарук, 2006: 10).

Неодноразово викладені вище П.О. Кулішем тези про українське питання формували його оцінки української нації загалом. Так, у листі від 5.03. 1864 р. до дружини Ганни Барвінок (Білозерської) він заявив, на той лише бачив ознаки того, що українці становили націю в етнографічному сенсі, а не політичному. Розмова ж про окрему, майбутню Україну йшла від людей, що найменше вивчали її мовою, історію. П.О. Куліш наголошував, що такі розмови лякають впливових людей через те, що вони не знають Україну. (Куліш, 1997: 161, 195–196).

На цей же час припадає заява П.О. Куліша, котрий відчував матеріальну скруту, про те, що для вивчення української народності треба стояти за одне з урядом та допомагати йому в усіх благородних починаннях, про що П.О. Куліш зазначав і наприкінці 1880-х рр. Ця позиція сприяла розриву його відносин з М.І. Костомаровим. Куліш зазначив, що мав на увазі щоб в Галицьких школах вчили на пристойному рівні російської мови, а не варварському мовному потворству, не зважаючи на закиди поширення російської в школах де вчили переважно українці (Куліш, 1997: 99; Кравченко, 2012: 227, 298). Цією обставиною він пояснював початок роботи в Царстві Польському у 1866 р., що свідчило, на думку дослідників, про його непослідовність та спроби випросити у царату дозвіл на освітню діяльність для українського народу, хоч Куліш сподівався на отримання дозволу на видання нового часопису (Житецький, 1927: 50; Лазарева, 2012: 264; Кравченко,

2012: 221; Гончарук, 2006: 14). Заяви щодо уряду П.О. Куліш поєднував з критичними оцінками громадської діяльності М.І. Костомарова. Так, ще у 1862 р., обговорюючи наслідки оголошення М.І. Костомаровим збору коштів на українські підручники, П.О. Куліш заявив, що він на місці Міністра Внутрішніх справ Російської імперії П.О. Валуєва також зустрівся б з М.І. Костомаровим з цього приводу, оскільки об'яви М.І. Костомарова в газетах про збір коштів на видання українських книжок викликали антиукраїнську хвилю в пресі. У листі ж від 6.03. 1864 р. до М.Д. Білозерського П.О. Куліш, оцінюючи здатність до видання українського часопису М.І. Костомаровим, вважав його поганим політиком у цій справі. В цьому ж листі П.О. Куліш визначив М.І. Костомарова дуже світським, що не мав нічого животного, став байдужим до усього й занепадав на очах (Куліш, 1997: 160–161). В цей час, на думку І.П. Житецького, П.О. Куліш вирішив видати твори у дусі офіційного «обрусительства» (Житецький, 1927: 47–48).

Погіршенню відносин колишніх братчиків також сприяли й особливості характеру М.І. Костомарова. Так, у листі до давнього знайомого вчителя історії І.Ф. Хільчевського від 4.04.1874 р. П.О. Куліш згадував про М.І. Костомарова у 1861 р. як людину котра дуже набридла йому під час подорожі за кордон, мала дивакуватий, не чоловічий характер (Єгоров, 2020: 27–33).

Сучасні дослідники національного руху середини ХІХ ст. також звернули увагу на ту обставину, що негативне ставлення П.О. Куліша до козацтва в 1870-х рр. брало свій початок від тексту «*Чорної ради*» (Марченко, 2014: 44–45). Кулішева критика козацтва, його заперечення невиправданої уваги козацтву з боку сучасних йому істориків, посилювалися після його роботи в Московських архівах де він переконався, що козаки – це розбишаки без усяких громадянських правил. Їхня ж релігійність не відрізнялася від нинішньої турецької (ХІХ ст.), а спосіб їх поведінки походив ще з дотатарських часів (Ульяновський, 1999: 128; Куліш, 2009: 190). Згодом, П.О. Куліш неодноразово намагався довести свої думки в статті про появу козацтва читачам відновленого на сторінках ліберального часопису котрий у 1866 р. редагували М.М. Стасюлевич та М.І. Костомаров (Житецький, 1927: 54–55).

В останніх дослідженнях про П.О. Куліша звертається увага на переконання Куліша, що козацтву протистояли представники культури – міської цивілізації, представлене хутірним міщанством, українською, польською шляхтою та російським

абсолютизм. Тому, природним для П.О. Куліша, було схвалення ліквідації козацтва Петром І та Катериною ІІ. Цю думку, П.О. Куліш зберіг у творі 1888–1889 рр. про відділення України від Польщі у 1340–1654 рр. (Ясь, 2007: 93–95).

Жорсткі Кулішеві оцінки козацтва (в той час однієї з провідних тем українського історієписання) зберігалися й в його характеристиках деяких сторінок українського національного руху 1840-х рр., що викликало заперечення відомим сучасником М.І. Костомаровим Кулішевої оцінки діяльності кирило-мефодіївців, а також негативну оцінку М.І. Костомаровим змісту «*Хутірної поезії*». П.О. Куліша та його «*Зазивного листа до українського народу*» 1881 р., з огляду на стан відносин П.О. Куліша та української інтелігенції, довіру котрої П.О. Куліш втратив (Святе Письмо Старого і Нового Заповіту мовою русько-українською, 1912; Марченко, 2014: 48). М.І. Костомаров відзначив різку перемену у П.О. Куліша від 1874 р., що і супроводжувалась гострою критикою Т.Г. Шевченка. Несприйняття викликало позитивне ставлення Куліша до кріпацтва, похвали полякам, що було визначено як ознака «ополячення» П.О. Куліша. М.І. Костомаров також не поділяв оцінок П.О. Кулішем панів, ченців – рушійних сил діяльності гайдамацтва (Єгоров, 2020: 27–33). Окремо М.І. Костомаровим було сформульовано зауваження до мови українських перекладів Св. Письма П.О. Куліша на Галичині (Єгоров, 2020: 27–33).

Заперечення ідей Куліша викликало й те, що в першому томі його розвідки про об'єднання південної Русі 1874 р. автор особливо наголошував на безумовній вищості польської культури над українською, котра мала домішки іноплемянних культур, й визначив козацтво як народний ідеал у грубій формі, що протиставляв розбій розбою. П.О. Куліш визнавав невігластво в середовищі середньовічного українського духівництва як запобіжник поширення ересі та протестантизму. Причиною ж переходу на латинство українського панства П.О. Куліш убачав у невмінні довести переваги своєї віри та небажанням бути в єдиній церкві з чоботарями, віскобійниками та кушнірами – типовими представниками українського простолноду. З цією думкою було пов'язане і його негативне ставлення й до князя В.К. Острозького. П. Куліш також дійшов до висновку, що проблема поширення польської замість руської потребує окремого дослідження доби ХVІ – початку ХVІІ ст. (Ясь, 2007: 78–105). Зважаючи на це, дослідники убачають що в працях П.О. Куліша важливу роль відіграли культурні, цивілізаційні

чинники. Тому, в оцінці козацтва він виходив з того, що окрім ворожості до цивілізації козацтво виступало також як сила ворожа й будь-якій державності в чому він був тотожним характеристичі козаків російського історика С.М. Соловйова (Ясь, 2007: 93–94; Куліш, 2009: 180). Згодом, суттєві зрушення 1870–80-х рр. у світосприйнятті П.О. Куліша призвели до розвитку критичного напрямку в його творах, на думку ж сучасних дослідників були викликані можливим інтелектуальним впливом польського дослідника Хмельниччини та Коліївщини першої половини XIX ст., письменника Міхала Грабовського, з котрим познайомився ще 1843 р., або й егоцентризмом П.О. Куліша (Ясь, 2007: 81–82; Марченко, 2014: 45; Кравченко, 2012: 28–29; Панченко, 2019).

Варто зазначити, що вперше розрив з українським середовищем та новим оточенням стався з П.О. Кулішем ще під час перебування на засланні у справі Кирило-Мефодієвського товариства у Тулі (Кравченко, 2012: 55). Згодом в дослідженні 1874–75 рр. П.О. Куліш, на думку О.В. Яся, здійснив інтелектуальний розрив з тогочасним баченням української історії – Т.Г. Шевченка, М.І. Костомарова, М.О. Максимовича (Ясь, 2007: 87). В той час П.О. Куліш нагадував, що наставляв М.І. Костомарова на документальну основу історіографії (Житецький, 1927: 57). Проте, це, мабуть, «не вплинуло» на спосіб історієписання М.І. Костомарова, отже наповнений літературною складовою знаменитий твір М.І. Костомарова *«Богдан Хмельницький»* (його третє видання не враховувало зауважень Куліша) став для П.О. Куліша прикладом «... здичавілої в Україні Клію», що викликало несприйняття у М.І. Костомарова (Куліш, 2009: 241–242; Житецький, 1927: 58, 64; Кравченко, 2012: 238; Пінчук, 2009: 95–99). В листі ж до І.Ф. Хільчевського від 28.02.1875 р., П.О. Куліш зазначав, що історія яку пише М.І. Костомаров – це карикатура писана іноземцем (Єгоров, 2020: 27–33).

Водночас, сам П.О. Куліш у викладі минувшини бачив своїм завданням не відтворення фактичного боку явища, а розкриття його впливу на виникнення переконань, тобто на те що було його причиною явища. Обмежені конкретикою, твори П.О. Куліша порівняно з розумуваннями, коментарями, оцінкам внутрішнього процесу не містили аналізу та порівнянь (Ясь, 2007: 87–90). Згадана розгорнута критика П.О. Кулішем козацтва, містила абсолютні оціночні мірила романтичного характеру (суд культури та ін), беззастережність котрих не сприймав сучасний П.О. Кулішу критик козаччини та один з провід-

ників українства М.П. Драгоманов, котрий наголошував саме на архаїчності ідеалізації козаків (Ясь, 2019: 65–67). Як убачають, перераховані протиріччя двох колишніх кирило-мефодієвців у баченні української минувшини походили від спрямування їх творчості – це романтичний ідеал історико-художньої інтуїції, заглиблення в минуле, апеляція до Божого промыслу, провидіння для М.І. Костомарова, або ж суд історії та суд культури у П.О. Куліша, а його сучасники помічали у нього чудну мішанину понять та потягів (Ясь, 2019: 69; Кравченко, 2012: 104). Згодом, після 1880 р. ці протиріччя та характеристика згаданої праці П.О. Куліша з боку М.І. Костомарова призвели до чергових образ та остаточного розриву в їхніх стосунках (Житецький, 1927: 62–63). П.О. Куліш не змінив своїми творами 1870-х рр. ставлення до минувшини України, але значно змінив ставлення до себе (Кравченко, 2012: 262). Зазначимо, що вказане протистояння виникла не зважаючи на той факт, що сам М.І. Костомаров ще на початку 1860-х рр. не ідеалізував козаків. Так, у публіцистичному виступах 1860-х рр. М.І. Костомаров визнавав та виправдовував як нормальне явище розбійництва в середовищі козацтва та визнавав, що релігійні питання відігравали у козацьких повстаннях другорядну роль (Костомаров, 1928: 213, 60–64).

Отже, на розглянутих вище поглядах на українське минуле формувалася зміст громадсько-політичної програми П.О. Куліша, котра ще з 1850-х рр. була подібною програмі провідника українофілів 1860-х рр. В.Б. Антоновича (Ульяновський, 1999: 121–126). Особлива від початку 1860-х рр. увага П.О. Куліша до ролі держави в націєтворенні, пояснюється дослідниками його детальним ознайомленням з життям Німеччини, зокрема з роллю державності в становленні нації. Він же убачав можливість запровадження на українських землях хуторянства – поєднання бідності та багатства, або вагання між ними (Ульяновський, 1999: 122; Ясь, 2019: 68; Кравченко, 2012: 168).

Державний аспект розвитку українства у творчому доробку П.О. Куліша було вже розглянуто літераторами та літературознавцями у 1920 рр. Особливу увагу було приділено думці П.О. Куліша про відсутність в Україні верстви, здатної до будівництва держави (Лазарева, 2012: 262, 265–266, 271–272). Водночас, його ранній твір – широко розповсюджена *«Повість про український народ»* була визначена наступною після *«Історії Русів»* політичною історією українців (ЦДІАК, Ф. 707, Оп. 261, Спр. 18.16 арк. 4–16; Куліш, 2005: 90; Лазарева, 2012: 265).

Положення про конфлікт анархії та порядку у випадку спілки України та Московщини розвивають й сучасні дослідники творчості П.О. Куліша, котрий розрізняв два світи український та російський, означивши роль (місце) кожного. Так, зокрема, державне та політичне домінування він бачив у «Новорущині», але першість в культурних, духовних ролях—за Україною (Старорущиною). Остання в якості Давньої Русі виступала у П.О. Куліша ідеалом (Ясь, 2019: 80–81). Руською ж землею, як ще на початку 1860-х зазначав автор, називали Україну (Куліш, 2016: 183). П.О. Куліша зазначав, що у випадку розпаду Російської імперії Україна буде об'єктом зазіхань сусідніх націй. Цього могло б не бути зазначав П.О. Куліш, якби усі працювали на піднесення національної свідомості народу (Куліш, 1997: 195–196).

Наведені раніше приклади листування та конфліктних взаємини колишніх братчиків П.О. Куліша та М.І. Костомарова варто розглядати не тільки з точки зору особистісних

відносин, захоплень/образ, а й з точки тих теоретичних та ідеологічних конструкцій носіями котрих вони були, що, зокрема, відбилося в їхньому листуванні. Так, зокрема, сучасні українські дослідники пропонують розглядати спадщину П.О. Куліша з точки зору консервативної традиції української історичної, суспільно-політичної думки зламу ХІХ – початку ХХ ст. (В. Липинський), особливо у ставленні до проблеми та перспектив українського державотворення (Ясь, 2019: 82–83; Марченко, 2017: 48). Роботу П.О. Куліша в Царстві Польському українські автори діаспори оцінили як таку, що негативно вплинула на його творчість (Лазарева, 2012: 270–271). Важливо наголосити, що консервативні погляди П.О. Куліша на можливий зміст політичного розвитку українського народу, його націєтворення природньо були пов'язані з його багаторічною критикою козацтва як анархічної, антидержавної сили (Куліш, 2016: 173, 175–176, 179).

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Гончарук П.С. Провісники української ідеї (До 160-річчя Кирило-Мефодієвського товариства). Київська старовина. 2006. № 1, С. 3–30.
2. Грушевський М.С. В тридцять роковини Пантелеймона Куліша. Соціально-традиційні підоснови Кулішевої творчості. Україна. Науковий двохмісячник українознавства. 1927. № 1, С. 9–38.
3. Сторов В.В. Українська мова, література та перспективи українського націєтворення в епістолярній спадщині П.О.Куліша. Регіональна політика: політико-правові засади, урбаністика, просторове планування, архітектура. Вип. 5. Матеріали Міжнародної науково-практичної конференції (Київ, 22 листопада 2019). Міністерство освіти і науки України, Міністерство розвитку громад та територій України. Київ – КНУБА. Київ – Тернопіль : «Бескиди». 2019, Ч. 2. 67–72.
4. Сторов В.В. Український та російський народи в творчій спадщині П.О.Куліша. Гілея. Науковий вісник. 2020. Вип. 157 (№ 6–9).Ч.1. Історичні науки, С. 27–33.
5. Інститут рукопису Національної бібліотеки України ім. В.І. Вернадського, Ф. Х, Спр. 17270. 10 Арк.
6. Житецький І.П. П.О. Куліш і М.І. Костомаров (Ненадруковане листування 1860–1870 рр.), Україна Науковий двохмісячник українознавства. 1927. № 1, С. 39–65.
7. Кирило-Мефодіївське товариство : у 3 т. (Джерела з історії суспільно-політичного руху на Україні ХІХ – початку ХХ ст.). Київ : Наук. Думка, 1990. Т. 1, 540 с.
8. Костомаров М.І. Науково-публіцистичні і полемічні писання М. Костомарова. Зібрані заходом Академічної комісії української історіографії. К.: Держ. Вид-во України, 1928, 315 с.
9. Кравченко О.Життя віддане просвітництву. (Праці і творча діяльність Пантелеймона Куліша). Монографія. Умань, 2012, 340 с.
10. Куліш П.О. Листи до М.Д. Білозерського. Упорядкування, вступна стаття, Олесь Федорук. Вид М.П. Коць Львів – Нью-Йорк, 1997, 220 с.
11. Куліш П.О.Листи 1841–1850 рр. К.: «Критика», 2005. Т. 1, 648 с.
12. Куліш П.О.Листування 1850–1856 рр. К.: «Критика», 2009. Т. 2, 672 с.
13. Куліш П.О.Історія України од найдавніших часів. Упорядкування, вступна стаття, О.В. Ясь, Український історичний журнал. 2016. № 3, С. 172–200.
14. Курабцева І.К., Філологічна термінологія в публіцистиці П. Куліша, Культура народів Причорномор'я. 2002. № 32, С. 77–79.
15. Лазарева В. До історіографії досліджень державно-правових ідей П.О. Куліша, Український історичний збірник. 2012. Вип. 15, С. 258–272.
16. Марченко Н. Консервативний дискурс творчості П.О. Куліша. Вісник КНЛУ. Серія Історія, економіка, філософія. 2014. Вип. 19, С. 44–48.
17. Панченко В. Є. Цей загадковий Куліш. Український тиждень. 2019. № 43. Режим доступу: <https://tyzhden.ua/tsej-zahadkovuj-kulish/> Дата звернення 15.06.2023.
18. Пінчук Ю.А. З історії взаємин П.О.Куліша і М.І. Костомарова, Історичний журнал. 2009. № 6, С. 95–99.

19. Святе Письмо Старого і Нового Заповіту мовою русько-українською. Переклад: Пантелеймона Куліша, Івана Левіцького, Івана Пулюя. Відень: Видане Британського і Заграничного Біблійного Товариства, 1912, 1080 с.
20. Ульяновський В.І. Ранній В.Б. Антонович : поза контекстами, Київська старовина. 1999. № 1, С. 117–145.
21. Устенко Л.Ф., Фразеологізми в епістолярії Пантелеймона Куліша, Лексикографічний бюлетень: Зб. наук. пр. К.: Ін-т української мови НАН України. 2011. Вип. 20. С. 127–134.
22. Центральний державний історичний архів України в м. Київ, Ф. 707, Оп. 261, Спр. 18. 16 арк.
23. Федорук О. Заборонений Пантелеймон Куліш. Українська література становила загрозу Російській імперії. Режим доступу: <https://www.radiosvoboda.org/a/panteleymon-kulish-tsenzura-ukrayinska-mova-rosiyska-imperiya/30769101.html> Дата звернення 15.06.2023.
24. Ясь О.В., Історичні погляди Пантелеймона Куліша в світлі інтелектуальних метаморфоз 1870–1880-х років, Історіографічні дослідження в Україні. 2007. Вип. 17. С. 78–105
25. Ясь О.В. Історичне письмо пізнього П. Куліша як предтеча консервативного проекту української історіографії початку ХХ ст. (До 200-річчя від дня народження). Український історичний журнал. 2019. № 4, С. 62–85.

REFERENCES

1. Honcharuk P.S. Provisnyky ukrainsoi idei (Do 160-richchia Kyrylo-Mefodiievskoho tovarystva). [Harbingers of the Ukrainian idea (To the 160th anniversary of the Cyril and Methodius Society)] Kyivska starovyna. Kyiv antiquity. 2006. No. 1, pp. 3–30. [in Ukrainian].
2. Hrushevskiy M.S. V trydtsiati rokovyny Panteleimona Kulisha. Sotsialno – tradytsiini pidosnovy Kulishevoi tvorchosti., [In the thirtieth anniversary of Panteleimon Kulish. Socio- traditional foundations of Kulishev's creativity.] Ukraina. Naukovyi dvokhmisiachnyk ukrainoznavstva, Scientific bimonthly of Ukrainian studies. 1927. No. 1, pp. 9–38. [in Ukrainian].
3. Yehorov V.V. Ukrainska mova, literatura ta perspektyvy ukrainskoho natsiivorennya v epistoliarnii spadshchyni P.O. Kulisha. [Ukrainian language, literature and prospects of Ukrainian nation-building in the epistolary heritage of P.O. Kulish.] Regional policy : political and legal foundations, urbanism, spatial planning, architecture. Issue 5 Proceedings of the International Scientific and Practical Conference (Kyiv, 22 lystopada 2019) Ministerstvo osvity i nauky Ukrainy, Ministerstvo rozvytku hromad ta terytorii Ukrainy. Kyiv KNUBA Kyiv – Ternopil : «Beskydy». 2019, Ch. 2. pp. 67–72. [in Ukrainian].
4. Yehorov V.V. Ukrainskyi ta rosiyskyi narody v tvorchii spadshchyni P.O. Kulisha. [Ukrainian and Russian peoples in the creative heritage of P.O. Kulish.] Gilea. Scientific Bulletin. 2020. Vol. 157 (No 6–9). Part 1. Historical Sciences., pp. 27–33. [in Ukrainian].
5. Instytut rukopysu Natsionalnoi biblioteky Ukrainy im.V.I.Vernadskoho, [Institute of Manuscripts of the Vernadsky National Library of Ukraine], F. X, Spr. 17270, 10 Ark. [in Ukrainian].
6. Zhytetskyi I.P. P.O. Kulish i M.I.Kostomarov (Nenadrukovane lystuvannia 1860–1870 rr.), [P.O. Kulish and M.I. Kostomarov (Unpublished correspondence 1860–1870)] Ukraina Naukovyi dvokhmisiachnyk ukrainoznavstva. Ukraine Scientific bimonthly of Ukrainian studies. 1927. No 1, pp. 39–65. [in Ukrainian].
7. Kyrylo-Mefodiivske tovarystvo : u 3 t. / redkol.: P. S. Sokhan (holov. red.) [ta in.]; AN URSS, Arkheohr. Komis. Uporiad.: I. I. Hlyz (holov. uporiad.) [ta in.]; nauk. red. tomu: H. I. Marakhov, V. H. Sarbei., Kyiv : Nauk. Dumka, T. 1. (Dzherela z istorii suspilno-politychnoho rukhu na Ukraini XIX – pochatku XX st.) [Cyril and Methodius Society: in 3 vols. (Sources on the history of the socio-political movement in Ukraine XIX – early XX centuries.).]. Kyiv : Sci. Dumka, 1990. v. 1, 540 p. [in Ukrainian].
8. Kostomarov M. Naukovo-publitsystychni i polemichni pysannia M.Kostomarova. Zibrani zakhodom Akademichnoi komisii ukrainskoi istoriografii [Kostomarov M.I. Scientific-journalistic and polemical writings of M.Kostomarov. Collected by the event of the Academic Commission of Ukrainian Historiography.] K.: State. Vy-vo Ukrainy, 1928., 315 p. [in Ukrainian].
9. Kravchenko O., Zhyttia viddane prosvitnytstvu. (Pratsi i tvorcha diialnist Panteleimona Kulisha) [Life devoted to enlightenment. (Works and creative activity of Panteleimon Kulish).] Monograph. Uman, 2012, 340 p. [in Ukrainian].
10. Kulish P.O., Lysty do M.D.Bilozerskoho. Uporiadkuvannia, vstupna stattia, Oles Fedoruk. [Letters to M.D. Bilozersky. Arrangement, introductory article, Oles Fedoruk.]. View M.P. Kots Lviv – New York, 1997, 220 p. [in Ukrainian].
11. Kulish P.O., Lysty 1841–1850 rr. [Letters 1841–1850 biennium] K.: «Krytyka», 2005. T. 1, 648 p. [in Ukrainian].
12. Kulish P.O. Lystuvannia 1850–1856 rr. [Correspondence 1850–1856 biennium] K.: «Krytyka», 2009. V. 2, 672 p. [in Ukrainian].
13. Kulish P.O. Istoriia Ukrainy od naidavnishykh chasiv. Uporiadkuvannia, vstupna stattia, O.V.Ias, [History of Ukraine from ancient times. Compilation, introductory article,] Ukrainskyi istorychnyi zhurnal. Ukrainian Historical Journal. 2016. No. 3, pp. 172–200. [in Ukrainian].
14. Kurabtseva I.K. Filolohichna terminolohiia v publitsystytsi P.Kulisha, [Philological terminology in journalism P.Kulish,] Culture of the Black Sea peoples. 2002. No 32, pp. 77–79. [in Ukrainian].
15. Lazareva V., Do istoriografii doslidzhen derzhavno-pravovykh idei P.O.Kulisha, [On the historiography of research of state -legal ideas P.O. Kulish,] Ukrainskyi istorychnyi zbirnyk. Ukrainian historical collection. 2012. Issue 15, pp. 258–272. [in Ukrainian].
16. Marchenko N. Konservatyvnyi dyskurs tvorchosti P.O.Kulisha. [Conservative discourse of P.O. Kulish's creativity.] Visnyk KNLU. Serii Istoriia, ekonomika, filosofii. Bulletin of KNLU. Series History, Economics, Philosophy. 2014. Vol. 19, pp. 44–48. [in Ukrainian].

17. Panchenko V. Ye. Tsei zahadkovyi Kulish. [This mysterious Kulish.] Ukrainskyi tyzhden. The Ukrainian Week. 2019. № 43. URL: <https://tyzhden.ua/tsej-zahadkovyj-kulish/> Data zvernennia 15.06.2023 [in Ukrainian].
18. Pinchuk Yu.A. Z istorii vzaiemyn P.O.Kulisha i M.I.Kostomarova, [From the history of relations between P.O. Kulish and M.I. Kostomarov] Istorychnyi zhurnal. Historical journal. 2009. No. 6, pp. 95–99. [in Ukrainian].
19. Sviate Pysmo Staroho i Novoho Zapovitu movoiu rusko-ukrainskoiu. Pereklad: Panteleimona Kulisha, Ivana Levitskoho, Ivana Puliua. Viden.: Vydanie Brytanskoho i Zahranychnoho Bibliinoho Tovarystva, 1912, 1080 s.
20. Ulianovskyi V.I. Rannii V.B.Antonovych : poza kontekstamy, [Ranniy V.B.Antonovych: out of contexts] Kyivska starovyna. Kyiv antiquity.1999. No 1, pp.117–145. [in Ukrainian].
21. Ustenko L.F. Frazeolohizmy v epistoliarii Panteleimona Kulisha, [Idioms in the epistolary of Panteleimon Kulish, Leksykohrafichni biuleten: Zb. nauk. pr. K.: In-t ukrainskoi movy NAN Ukrainy. Lexicographic bulletin: Zb. Sciences. Pr. K.: Institute of Ukrainian Language of NAS of Ukraine.2011. Vol. 20, pp. 127–134. [in Ukrainian].
22. Tsentralnyi derzhavnyi istorychnyi arkhiv Ukrayiny v m. Kyiv, [Central State Historical Archives of Ukraine in Kyiv'], F. 707, Op. 261, Spr. 18, 16 ark.
23. Fedoruk O. Zaboronenyi Panteleimon Kulish. Ukrainiska literatura stanovyła zahrozu Rosiiskii imperii. [Forbidden Panteleimon Kulish. Ukrainian literature posed a threat to the Russian Empire] URL: <https://www.radiosvoboda.org/a/panteleymon-kulish-tsenzura-ukrayinska-mova-rosiyska-imperiya/30769101.html> [in Ukrainian].
24. Yas O.V. Istorychni pohliady Panteleimona Kulisha v svitli intelektualnykh metamorfoz 1870–1880-kh rokiv [Historical views of Panteleimon Kulish in the light of intellectual metamorphoses of 1870–1880s]. Istoriografichni doslidzhennia v Ukraini. Historiographical research in Ukraine.2007. Issue 17, pp. 78–105. [in Ukrainian].
25. Yas O.V., Istorychne pysmo piznoho P.Kulisha yak predtecha konservatyvnoho proektu ukrainskoi istoriografii pochatku XX st. (Do 200-richchia vid dnia narodzhennia), [The historical writing of the late P. Kulish as a forerunner of the conservative project of Ukrainian historiography of the early XX century. (To the 200th anniversary of his birth)], Ukrainskyi istorychnyi zhurnal. Ukrainian Historical Journal.2019. No. 4, pp. 62–85. [in Ukrainian].